

NBV

NBV *Studiebijbel*

Studia

bijb

NBV *Studiebijbel*

De Nieuwe Bijbelvertaling met uitleg, achtergronden en illustraties

In oktober 2008 verschijnt een bijzondere uitgave van De Nieuwe Bijbelvertaling: de NBV *Studiebijbel*. Deze uitgave is gemaakt voor verschillende kerken en geloofsgemeenschappen in het Nederlandse taalgebied en voor een ieder die geïnteresseerd is in de Bijbel vanuit een literaire of culturele belangstelling.

De uitgave bevat het Oude Testament, de Deuterocanonieke boeken en het Nieuwe Testament. Daarnaast zijn er diverse soorten toelichtingen opgenomen: uitgebreide inleidingen, diepgravende kaderartikelen, verklarende aantekeningen bij de bijbeltekst, dwarsverwijzingen naar andere bijbelteksten, een uitvoerige verklarende woordenlijst, geografische kaarten, foto's en historische overzichten. Het beeldmateriaal komt voor een deel uit het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden.

Dit alles maakt de NBV *Studiebijbel* tot een onmisbare uitgave voor een ieder die zich wil verdiepen in de bijbeltekst en de achtergronden bij de Bijbel.

Met deze voorpublicatie kunt u kennismaken met deze unieke uitgave. Allereerst vindt u twee instructiepagina's aan de hand van het evangelie volgens Lucas. Deze pagina's geven toelichting bij de kenmerken van de NBV *Studiebijbel*. Vervolgens ziet u voorbeelden van twee kaderartikelen (over de godsnaam JHWH en over de Deuterocanonieke boeken), van een inleiding bij een bijbelboek (Exodus) en van enkele pagina's bijbeltekst (Exodus 1-3; 1 Makkabeeën 1).

De NBV *Studiebijbel* biedt de complete bijbeltekst met duizenden aantekeningen. De aantekeningen geven in bondige vorm achtergrondinformatie bij bijbelverzen en tekstpassages. Ze richten zich op vragen die voortkomen vanuit de vertaalde tekst en vormen een inhoudelijke eenheid met de vertaling. De aantekeningen zijn een hulpmiddel voor de geïnteresseerde lezer om dichtertot de betekenis van de bijbeltekst zelf te komen.

Een redactieteam van de Katholieke Bijbelstichting (KBS) en het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) is verantwoordelijk geweest voor de inhoudelijke ontwikkeling van de NBV *Studiebijbel*. Dit team heeft de medewerking gekregen van ruim zestig wetenschappers van diverse Nederlandse en Belgische universiteiten.

De auteurs doen in hun bijdragen recht aan de laatste stand van zaken in de wetenschap. De uiteenlopende achtergrond van de medewerkers – protestants, rooms-katholiek, joods en neutraal – staat garant voor een brede interconfessionele inbreng.

De standaarduitgaven van De Nieuwe Bijbelvertaling geven de Hebreeuwse godsnaam weer met 'HĒĒ' in klein kapitaal. In deze uitgave is gekozen voor de weergave 'JHWH'. Deze weergave past uitstekend bij het karakter van de NBV *Studiebijbel*. De lezer kan zelf in één oogopslag zien waar in de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst de naam JHWH voor God wordt gebruikt.

Kaderartikelen

In de NBV Studiebijbel is een groot aantal kaderartikelen opgenomen. De onderwerpen zijn op te zoeken in de verklarende woordenlijst achter in deze uitgave, of bij de inleiding voorin.

Verklarende woordenlijst

Achter in deze studiebijbel staat een uitgebreide verklarende woordenlijst. Hier is achtergrondinformatie te vinden over uiteenlopende onderwerpen en worden onbekende woorden uitgelegd.

Bijbelse tijdlijn

Achter in deze uitgave staat een historische tabel. Deze 'tijdlijn' geeft een overzicht van de geschiedenis van het oude Nabije Oosten en Palestina. Daarnaast geeft de tabel het beeld weer van de geschiedenis zoals de Bijbel dat aanreikt.

Kaarten

In de kleurenkaternen van de NBV Studiebijbel staan kaarten van Palestina en het oude Nabije Oosten. De kaarten worden afgewisseld met overzichten en landschapsfoto's. Achter in deze studiebijbel staat een register waarin alle namen op de kaarten zijn terug te vinden.

Messias

De titel 'messias' is afgeleid van het Hebreeuwse woord *masjiach*, dat 'gezalfd' betekent. Christus (*christos*) is er de Griekse vertaling van. Deze titel is Jezus van Nazaret zo eigen geworden dat het bijna een familienaam is geworden: Jezus Christus.

In het Oude Testament wordt de koning van Israël beschouwd als de 'gezalfd', zie bijvoorbeeld psalm 2:2. De belijdenis dat Jezus messias is betekent dan ook op de eerste plaats: belijden dat hij de koning van Israël is. Zijn volgelingen beschouwden het als de titel die God hem verleende door zijn opstanding (verrijzenis) en verheerlijking. Pasen en hemelvaart zijn als het ware zijn troonsbestijging als eeuwige koning.

Al snel in de christelijke traditie is men Jezus echter gaan beschouwen als messias vanaf het begin van zijn optreden. Vandaar dat Matteüs, Lucas en Johannes hem al vanaf het begin van hun evangeliën zo noemen (Matteüs 2:2; Lucas 1:32; Johannes 1:41). Dat wordt nog eens bekrachtigd door de vermelding van de afstamming van David, de grootste koning van Israël.

Met de Babylonische ballingschap (586-539 v.Chr.) verdwenen de echte koningen in Israël. Het koningschap kon daardoor geïdealiseerd worden en werd voor het bezette en verdruchte volk het symbool van een heilsverwachting in de verre toekomst.

Deze 'messiasverwachting' werd bij een aantal Joodse groepen vooral vanaf de tweede eeuw

v.Chr. steeds sterker. Dat gebeurde op verschillende manieren bij verschillende groepen: bij sommige politiek en militair, bij andere meer theologisch, kosmisch en eschatologisch. De kern was echter steeds dat God op de gestelde tijd iemand zou sturen om zijn volk te redden van de onderdrukking door heidense volken en het eindelijk verlossing en vrijheid te schenken. Die iemand zou een door God uitverkoren dienaar en heerser zijn: Gods gezalfd.

Het beeld van de verwachte messias was vooral koninklijk ingekleurd. In de tijd voor en na Jezus waren er verschillende Joodse messiaskandidaten, zoals Bar Kochba. Ook de belijdenis van Petrus in Marcus 8:27-29 verwijst naar het verwachte koningschap.

Het beeld van de messias had ook wel andere trekken, zoals die van een profeet (zie Matteüs 16:14), of van een priester of Leviet. De Dode Zee-rollen spreken over de komst van twee messiasen: een koninklijke en een Aäronitische (priesterlijke). De brief aan de Hebreeën erkent Jezus als messias, maar ziet hem voornamelijk als hogepriester.

In het Nieuwe Testament verenigt Jezus alle denkbare messiaanse functies in zich: hij is koning, priester en profeet. Daardoor is de betekenis van de titel mettertijd ook breder geworden: de messias is de door God gevormde redder en bevrijder, in welke symbolische functie dan ook.

en verkeren in de schaduw van de doek,
zodat we onze voeten kunnen zetten op de weg van de vrede.⁷

⁸⁰ Het kind groeide op en werd gesterkt door de Geest. Johannes leefde in de woestijn tot de dag aanbrak waarop hij zich kenbaar maakte aan het volk van Israël.

De geboorte van Jezus

2 In die tijd kondigde keizer Augustus een decreet af dat alle inwoners van het rijk zich moesten laten inschrijven. ² Deze eerste volkstelling vond plaats tijdens het bewind van Quirinius over Syrië. ³ Iedereen ging op weg om zich te laten inschrijven, ieder naar de plaats waar hij vandaan kwam. ⁴ Jozef ging van de stad Nazaret in Galilea naar Judea, naar de stad van David die Betlehem heet, aangezien hij van David afstamde, ⁵ om zich te laten inschrijven samen met Maria, zijn aanstaande vrouw, die zwanger was. ⁶ Terwijl ze daar waren, brak de dag van haar bevalling aan, ⁷ en ze bracht een zoon ter wereld, haar eerstgeborene. Ze wikkelde hem in een doek en legde hem in een voederbak, omdat er voor hen geen plaats was in het nachtverblijf van de stad.

⁸ Niet ver daarvandaan brachten herders de nacht door in het veld, ze hielden de wacht bij hun kudde. ⁹ Opeens stond er een engel van de Heer bij hen en werden ze omgeven door het stralende licht van de Heer, zodat ze hevig schrokken. ¹⁰ De engel zei tegen hen: 'Wees niet bang, want ik kom jullie goed nieuws brengen, dat het hele volk met grote vreugde zal vervullen: ¹¹ vandaag is in de stad van David jullie redder geboren. Hij is de messias, de Heer. ¹² Dit zal voor jullie het teken zijn: jullie zullen een pasgeboren kind vinden dat in een doek gewikkeld in een voederbak ligt.' ¹³ En plotseling voegde zich bij de engel een groot hemels leger dat God prees met de woorden:

¹⁴ 'Eer aan God in de hoogste hemel
en vrede op aarde voor alle mensen die hij liefheeft.'

¹⁵ Toen de engelen waren teruggegaan naar de hemel, zeiden de herders tegen elkaar: 'Laten we naar Betlehem gaan om met eigen ogen te zien wat er gebeurd is en wat de Heer ons bekend heeft gemaakt.'¹⁶ Ze gingen meteen op weg, en troffen Maria aan en Jozef en het kind dat in de voederbak lag. ¹⁷ Toen ze het kind zagen, vertelden ze wat hun over dat kind was gezegd. ¹⁸ Allen die

(2:11) *de messias* – Zie de noot bij Matteüs 2:4.

(2:14) *en vrede op aarde voor alle mensen die hij liefheeft* – Andere handschriften lezen: 'en vrede op aarde; hij vindt vreugde in de mensen'.

(2:2) tijdens het bewind van Quirinius over Syrië

Deze achtergrond van het geboorteverhaal is niet zonder historische moeilijkheden. Quirinius werd pas verantwoordelijk voor Judea in 6 n.Chr., terwijl volgens Lucas (en Matteüs) Jezus' geboorte onder Herodes de Grote plaatsvond (voor 4 v.Chr.). De volkstelling vond pas ná 6 n.Chr. plaats. Lucas vermeldt die volkstelling in Handelingen 5:37. Misschien wilde Lucas vooral een contrast aanbrengen tussen de 'goddelijke' keizer Augustus en Jezus, de echte koning en Zoon van God. Bovendien kon de evangelist zo verklaren waarom Jezus in Betlehem is geboren en niet in Nazaret (vergelijk Matteüs 2:1).

(2:7) doek [...] voederbak [...] nachtverblijf

Deze details zijn belangrijk als voorbereiding van het teken aan de herders (2:12), maar vooral vanwege hun oudtestamentische symbolische karakter. Jezus wordt gewikkeld in een doek, zoals over een koning wordt geschreven in Wijs-

heid 7:4-5. De voederbak herinnert aan Jesaja 1:3, waar de profeet waarschuwt dat Israël elk inzicht mist, anders dan een ezel die zijn voederbak herkent. De verwijzing naar het nachtverblijf heeft wellicht te maken met Jeremia 14:8. Zo vervult Jezus al bij zijn geboorte de oude teksten.

(2:8) herders

De herders herinneren aan koning David, die in zijn jeugd als herder in de streek van Betlehem de kudden van zijn vader Isai weidde (1 Samuel 16-17). Jezus is ook zo'n herder voor Israël. Bovendien zijn de herders gewone gelovige mensen, die in het geboorteverhaal bijzonder aandacht krijgen.

(2:9-14) een engel van de Heer

De openbaring aan de herders heeft opnieuw het karakter van een geboorteaankondiging. Hier wordt de aankondiging gevolgd door een hymne: een korte lofzang.

Naam van het bijbelboek

Boven aan de pagina staan de naam van het bijbelboek en het hoofdstuknummer. Vóór het begin van elk bijbelboek staat een uitgebreide inleiding.

Perikopopschriften

Tussen de bijbeltekst in staan tekstkopjes die in het kort de inhoud van de passage aangeven. Deze opschriften behoren niet tot de oorspronkelijke bijbeltekst.

Hoofdstuknummer en versnummer

Om gemakkelijk teksten te kunnen opzoeken is elk bijbelboek verdeeld in genummerde hoofdstukken. Elk hoofdstuk is verdeeld in verzen, die eveneens zijn genummerd.

Dwarsverwijzingen

In de kantlijn staan verwijzingen naar andere bijbelteksten. Het hoofdstuk- en versnummer waar de verwijzing bij hoort, is tussen haakjes aangegeven. Daarna volgen de afgekorte naam van het bijbelboek en het hoofdstuk- en versnummer waarnaar verwezen wordt.

Noten

Onder de bijbeltekst staan noten die uitleg geven over de vertaling. De noten wijzen op afwijkingen van de gebruikte brontekst, op een andere mogelijke vertaling, op de betekenis van namen, op een woordspel of op een afwijkende versnummering.

Aantekeningen

Onder aan de pagina staan aantekeningen bij de bijbeltekst. Deze zijn bedoeld als hulpmiddel om de tekst te begrijpen. Na het betreffende hoofdstuk- en versnummer volgt de tekst die toegelicht wordt en daarna de aantekening.

Godsnaam

De Hebreeuwse bijbel gebruikt een specifieke naam om de God van Israël aan te duiden: יהוה. Omdat de Hebreeuwse teksten deze godsnaam met vier medeklinkers weergeven (*j-h-w-h*) spreekt men ook wel van het tetragrammaton ('vier letters' of 'vierletterwoord').

Dat er alleen medeklinkers zijn voor de naam van God is niet zo vreemd als het lijkt. De teksten van de Hebreeuwse bijbel bestonden oorspronkelijk namelijk alleen uit medeklinkers. De plaatsnaam Jeruzalem bijvoorbeeld wordt met medeklinkers geschreven als *j-r-sj-l-m*. Men las wel klinkers tussen de medeklinkers, alleen schreef men die niet op. Pas in latere tijden zijn klinkertekens aan de teksten met medeklinkers toegevoegd. Zo leest men in het Hebreeuws nu *Jeroesjalajim* voor de stad Jeruzalem.

We weten echter niet welke klinkers oorspronkelijk bij het tetragrammaton hoorden. Meestal wordt aangenomen dat dit de klinkers 'a' en 'e' waren. יהוה zou dan klinken als *Jahwe(h)*. De betekenis van de naam houdt verband met het Hebreeuwse werkwoord *haja*, dat 'zijn' betekent. Zo maakt God zich aan Mozes bekend als יהוה, met als toelichting: 'Ik ben die er zijn zal [...] IK ZAL ER ZIJN' (Exodus 3:14-15).

Toch zijn het in de latere Hebreeuwse handschriften niet de klinkers 'a' en 'e' die bij deze godsnaam staan. Meestal staan er de klinkers van het woord *Adonai*, dat 'de Heer' of '(mijn) Heer' betekent. Soms staan er de klinkers van het woord *Elohiem* ('God'). In het vroege jodendom werd de naam van God uit eerbied niet uitgesproken, maar bij het voorlezen vervangen door het woord *Adonai*. Vandaar dat er een verschil is tussen wat er met medeklinkers staat geschreven en wat men leest met de klinkers. Het tetragrammaton יהוה met de klinkers van *Adonai* klinkt als 'Jehovah' of 'Jehova'.

Overigens kent de Hebreeuwse bijbel meer namen voor de God van Israël. Zo wordt God *El Sjaddaj* genoemd ('God, de Ontzagwekkende', onder andere in Genesis 14:19) of *Eljon* ('de Allerhoogste', onder andere in psalm 82:6). Meestal echter gebruikt men de namen *Elohiem* of יהוה, en soms een combinatie van beide namen, zo-

als יהוה *Elohiem* (bijvoorbeeld in Genesis 2:4b: 'יהוה, God'). Het woord *Elohiem* is in het Hebreeuws de meervoudsvorm van 'eel' en de soortnaam voor goden in het algemeen. Het komt voor als een algemene term voor 'goden', maar ook als aanduiding van de God van Israël.

Ook in de Septuaginta, de Griekse vertaling van het Oude Testament, vinden we de praktijk om de naam יהוה niet uit te spreken maar te vervangen door *Adonai*. In de latere versies van de Septuaginta wordt deze godsnaam weergegeven met het Griekse *kurios*, dat net als *Adonai* 'heer' betekent. Dit woord vinden we ook in de deuterocanonieke boeken en in het Nieuwe Testament. In navolging van de Septuaginta geven bijna alle latere vertalingen van de Bijbel, oude en moderne, de godsnaam יהוה weer met 'Heer', 'Here' of 'Heere' en de aanduiding *Elohiem* met 'God'. Om duidelijk te maken wanneer het een vertaling is van יהוה gebruikt men vaak hoofdletters: 'HEER', 'HERE' of 'HEERE'.

Bij het werken aan de Nieuwe Bijbelvertaling is de weergave van de godsnaam lange tijd een punt van discussie geweest. Tegen de vertaling 'Heer' werd ingebracht dat het feitelijk geen eigennaam is en dat het een uitsluitend mannelijke godsvoorstelling versterkt. Maar ook aan alternatieven bleken bezwaren te kleven. 'יהוה' kan zonder klinkers niet gelezen worden. 'Eeuwige' en andere bijvoeglijke naamwoorden zijn geen eigennamen en zijn in het christendom niet erg gebruikelijk, wat ook geldt voor werkwoorde-lijke vervangingen als 'Ik-ben-er'. Uiteindelijk is gekozen voor aansluiting bij de traditie en wordt יהוה in de meeste edities van de Nieuwe Bijbelvertaling weergegeven met 'HEER'.

In deze studiebijbel is ervoor gekozen de godsnaam niet te vertalen, maar weer te geven met het tetragrammaton יהוה. Hoewel men zonder klinkers deze naam niet goed kan (voor)lezen, geven de vier medeklinkers wel de eigenheid weer van de Hebreeuwse brontekst. In plaats van יהוה kan men het meer gebruikelijke HEER lezen of een alternatief zoals Eeuwige, Aanwezige, De Naam, He(e)re, God, Onnoembare, Enige, Levende.

Exodus

Inleiding

Achtergrond

Het boek Exodus heeft in de Hebreeuwse bijbel de titel *Sjemot*, naar de eerste woorden van dit bijbelboek: 'Dit zijn de namen'. In de christelijke traditie dankt het zijn naam aan de Latijnse Vulgata, op basis van de Griekse benaming (*Exodos*) die de Septuaginta aan dit boek gaf. Exodus betekent 'uittocht', al dekt deze term slechts een derde van het huidige boek.

Exodus maakt deel uit van de Pentateuch, de eerste vijf boeken van de Bijbel, die in de joodse traditie de Tora (de 'wet' of 'onderwijzing') genoemd worden. Het boek Exodus staat dus niet op zichzelf. Zo begint het met een verwijzing naar het einde van het vorige boek, Genesis. Het volgende boek, Leviticus, is in zijn wetgeving duidelijk de voortzetting van de wetten in Exodus. Leviticus geeft bovendien uitvoerig regels voor de cultus in het heiligdom, waarvan de bouw al in Exodus aan bod is gekomen. Het boek Numeri vertelt op zijn beurt over het vervolg van de woestijntocht die in het boek Exodus begint. En ten slotte neemt Deuteronomium de wetgeving van Exodus weer op en vertelt het over de dood van Mozes.

Bijbelwetenschappers hebben lang hun hoofd gebroken over de vraag wie het boek Exodus geschreven heeft. Vroeger nam men aan dat Mozes zelf de hele Pentateuch had geschreven. Sinds het moderne bijbelonderzoek echter wordt de bijbelse literatuur kritisch en genuanceerd onderzocht. Daardoor beseften men al gauw dat Mozes in ieder geval zijn eigen dood niet beschreven kon hebben (Deuteronomium 34).

Dankzij het moderne onderzoek weten we dat de bijbelse literatuur in het algemeen en het boek Exodus in het bijzonder het resultaat is van een lang en ingewikkeld groeiproces. Waarschijnlijk is het boek Exodus in zijn huidige vorm tot stand gekomen tijdens of kort na de Babylonische ballingschap in de zesde eeuw v.Chr. Dat maakt van Exodus een tekst over mensen in verdrukking (in Egypte), geschreven door mensen in verdrukking (tijdens de ballingschap). Ook nu nog kan het boek gelezen worden door mensen die hier en nu 'in ballingschap' leven.

Thema

Het boek Exodus vertelt eerst en vooral het verhaal over de uittocht van de Israëlieten uit Egypte. Daar

na volgt de tocht door de woestijn en ten slotte, bij de Sinai, het verhaal over de wetgeving van JHWH en het verbond met hem, in al zijn concrete aspecten.

De Bijbel stelt de uittocht voor als een vlucht, maar ook wel als de 'verdrrijving uit Egypte'. Bovendien worden er verschillende routes genoemd en zijn er nog tal van andere kwesties die bijbelgeleerden hebben doen twijfelen of het verhaal over de Exodus historisch klopt. Het is moeilijk om op die vraag een eenduidig antwoord te geven, omdat er buiten de Bijbel geen bronnen zijn over de uittocht. Het is echter bovenal belangrijk te beseffen dat de bijbelse verhalen helemaal niet bedoeld zijn om de geschiedenis te beschrijven. Het boek Exodus is geen ooggetuigenverslag, maar een gelovig getuigenis. Het boek verhaalt dus over een religieus geïnterpreteerde werkelijkheid.

Exodus bevat enkele cruciale thema's, die in de verdere bijbelse overlevering zeer betekenisvol zijn geworden. Allereerst openbaart God in het boek Exodus voor het eerst expliciet zijn naam als JHWH: 'Hij zal er zijn' (Exodus 3:14-15). Daarnaast is de bevrijding uit Egypte, als JHWH's verlossing van zijn volk Israël, het centrale geloofsthema geworden dat ook in de Profeten (Neviïem) en Geschriften (Ketoeviem) vaak wordt genoemd. Ten derde bevat Exodus ook belangrijke leefprincipes: de morele en religieuze richtlijnen die JHWH aan zijn volk geeft. Het antwoord van Israël op Gods aanbod moet het leven volgens zijn wet zijn. Ten vierde bevat het boek Exodus ook verhalen over het ontstaan van belangrijke liturgische feesten en rituelen als Pesach. En ten slotte voert het boek Exodus ook een aantal instituties, zoals het priesterschap, het heiligdom als cultusplaats en de functie van profeten als Mozes, terug naar hun 'oorsprong'.

Het is van belang om in te zien dat het boek Exodus deze verhalen niet louter voorstelt als verhalen uit een ver verleden, maar ze aanreikt als richtinggevend voor het heden en de toekomst. Het pesachverhaal stelt bijvoorbeeld duidelijk dat ook latere generaties van vader op zoon moeten doorvertellen wat zij in de paasnacht denken.

Opbouw

In het gangbare onderzoek naar het boek Exodus wordt meestal een driedeling onderscheiden.

Het eerste deel (1:1-15:21) vertelt over de bevrijding uit Egypte. Deze hoofdstukken beginnen met de constatering dat de Israëlieten in Egypte een groot volk geworden zijn. Daarmee is Gods belofte aan Abraham in het boek Genesis waarheid geworden. Zijn tweede belofte, een land voor dit volk, is echter nog lang niet gerealiseerd. Het begin van het boek Exodus schildert hoe de Israëlieten lijden onder slavernij in Egypte. Gods ingrijpen via Mozes is het begin van een hoopvol perspectief op de vervulling van de tweede belofte: een land voor zijn volk. Daarover zal in het boek Exodus en in de andere boeken van de Pentateuch verhaald worden.

De bevrijding blijkt echter niet vanzelfsprekend. De farao blijft lang weigeren om de Israëlieten te laten gaan, en de macht van JHWH wordt keihard gedemonstreerd in het zogenaamde 'plagenverhaal' (Exodus 7-11). Na de dood van de eerstgeborenen en het eerste pesachfeest, met het ritueel van het eten van het ongedesemde brood (Exodus 11-12), trekt Israël toch Egypte uit. De farao wordt definitief verslagen in het zogenaamde 'zeeverhaal' (Exodus 13:17-14:31). Ten slotte wordt JHWH's overwinning bezongen in het 'lied van Mozes' (Exodus 15:1-21).

Het tweede deel van Exodus (15:22-18:27) vertelt over het begin van de woestijntocht. De Israëlieten trekken, soms morrend en klagend, onder leiding van Mozes weg uit Egypte en door de woestijn, tot ze aankomen bij de berg Sinai. Daar worden de voorbereidingen getroffen voor de grote ontmoeting met JHWH.

In het derde deel van Exodus (19:1-40:38) verblijft het volk aan de voet van de Sinai. Mozes ontmoet

JHWH op de berg en ontvangt in Exodus 20 de tien woorden of geboden, ook de 'decaloog' genoemd. JHWH en Israël sluiten een verbond. Dit verbond en de wetgeving die ermee gepaard gaat, worden in het vervolg van Exodus verder toegelicht en uitgebreid. Ondertussen deint het volk heen en weer tussen trouw en ontrouw, maar JHWH toont zich groter dan de menselijke zwakheid. Het boek eindigt met een beschrijving van het heiligdom voor JHWH (Exodus 35-40).

Hoewel deze driedeling duidelijk herkenbaar is in het boek, is er ook een andere indeling mogelijk. Deze gaat dan niet zozeer uit van de geografie (Egypte – woestijn – Sinai), maar van het verhaal zelf en de thema's die erin aan de orde komen. Op die manier komt men tot een vierdeling, waarbij de thema's van enerzijds het eerste en derde deel en anderzijds het tweede en vierde deel overeenkomen. Het eerste deel gaat in deze visie over het menselijk kwaad in de vorm van de onderdrukking van de Israëlieten in Egypte, over de verlossing door JHWH en het verbond tussen JHWH en zijn volk Israël (Exodus 1:1-24:11). Het tweede deel gaat over de plannen voor een heiligdom voor JHWH (Exodus 24:12-31:18). Parallel aan het eerste deel verwoordt het derde deel opnieuw het menselijk kwaad, dit keer Israëls ontrouw aan JHWH, vervolgens opnieuw de verlossing uit dit kwaad door JHWH's vergeving en tot slot de vernieuwing van het verbond (Exodus 32:1-34:35). Het verhaal over de bouw van het heiligdom (Exodus 35:1-40:38) komt dan als vierde deel overeen met het tweede.

Israël in Egypte onderdrukt

I Dit zijn de namen van de zonen van Israël die samen met hem, Jakob, naar Egypte waren gekomen, ieder met zijn gezin: ² Ruben, Simeon, Levi, Juda, ³ Issachar, Zebulon, Benjamin, ⁴ Dan, Naftali, Gad en Aser. ⁵ Jozef was al langer in Egypte. In totaal waren daar toen zeventig personen die rechtstreeks van Jakob afstamden. ⁶ Jozef en zijn broers en al hun generatiegenoten stierven, ⁷ maar hun nakomelingen kregen veel kinderen en zo breidden de Israëlieten zich steeds meer uit. Ze werden zo talrijk dat ze het hele land bevolkten.

⁸ Er kwam in Egypte een nieuwe koning aan de macht, die Jozef niet gekend had. ⁹ Hij zei tegen zijn volk: 'De Israëlieten zijn te sterk voor ons en te talrijk. ¹⁰ Laten we verstandig handelen en voorkomen dat dit volk nog groter wordt. Want stel dat er oorlog uitbreekt en zij zich aansluiten bij onze vijanden, de strijd tegen ons aanbinden en uit het land wegtrekken!' ¹¹ Er werden slavendrijvers aangesteld die de Israëlieten tot zware arbeid dwongen. Ze moesten voor de farao de voorraadsteden Pitom en Raämses bouwen. ¹² Maar hoe meer de Israëlieten onderdrukt werden, des te talrijker werden ze. Ze breidden zich zo sterk uit dat de Egyptenaren een afkeer van hen kregen. ¹³⁻¹⁴ Daarom beulden ze hen af en maakten ze hun het leven ondraaglijk met zwaar werk: ze moesten stenen maken van klei en op het land werken, en ze werden voortdurend mishandeld.

¹⁵ Bovendien gelastte de koning de Hebreeuwse vroedvrouwen, Sifra en Pua geheten, het volgende: ¹⁶ 'Als u de Hebreeuwse vrouwen bij de bevalling helpt, let dan goed op het geslacht van het kind. Als het een jongen is, moet u hem doden; is het een meisje, dan mag ze blijven leven.' ¹⁷ Maar de vroedvrouwen hadden ontzag voor God en deden niet wat de koning van Egypte hun had opgedragen: ze lieten de jongetjes in leven. ¹⁸ Daarom ontbood de koning de vroedvrouwen. 'Wat heeft dit te betekenen?' vroeg hij hun. 'Waarom laat u de jongens in leven?' ¹⁹ De vroedvrouwen antwoordden de farao: 'De Hebreeuwse vrouwen zijn anders dan de Egyptische: ze zijn zo sterk dat ze hun kind al gebardeerd hebben voordat de vroedvrouw er is.' ²⁰ God zegende het werk van de vroedvrouwen, zodat het volk zich sterk uitbreidde. ²¹ En omdat de vroedvrouwen ontzag voor God hadden, schonk hij ook aan hen

(1:1)

Gen. 46:1-27

(1:5)

Gen. 46:27;

Deut. 10:22

(1:6)

Gen. 50:26

(1:7)

Ps. 105:24;

Hand. 7:17; 13:17

(1:8)

Hand. 7:18

(1:10)

Ps. 105:25

(1:11)

Gen. 15:13; 47:11

(1:13-14)

Deut. 11:10

(1:1) Israël

Israël is dezelfde als Jakob, die in Genesis 32:29 een andere naam kreeg.

(1:7) zo breidden de Israëlieten zich steeds meer uit

Gods belofte aan de aartsvaders om een talrijk volk te worden is gerealiseerd (zie ook Genesis 12:2; 13:16; 15:5; 17:5-6; 26:4, 24; 28:3, 14; 35:11). De geschiedenis van een 'familie' in Genesis 12-50 wordt door de inleiding in Exodus 1:1-7 de geschiedenis van een volk. De vruchtbaarheid van Israël als volk is een uiting van Gods zegen (zie ook Genesis 1:28).

(1:8) een nieuwe koning

Het feit dat deze nieuwe koning niet bij naam genoemd wordt en meestal alleen wordt aangeduid als 'de farao', is een duidelijke aanwijzing dat het verhaal geen historische feitenrapportage is. Opvallend is ook het gebruik van het Hebreeuwse woord voor 'kennen' (*jada*), dat in het Hebreeuws veel betekenissen heeft. De nieuwe koning 'kent' Jozef niet, maar misschien wil hij hem ook niet 'erkennen'. Hij is bezorgd om zijn alleenheerschappij.

(1:11) zware arbeid [...] Pitom en Raämses

Wellicht de proviandsteden Pitom (letterlijk: 'huis van de god Tem') en Raämses (waarmee misschien de stad Tanis of Kantir bedoeld is), in het oostelijke deel van de Nijldelta. De zware arbeid en de brutaliteit waarmee deze opgelegd wordt, speelt een centrale rol in 1:8-14. Het staat in schril contrast met de voorspoed die beschreven wordt in 1:1-7.

(1:15) Hebreeuwse vroedvrouwen, Sifra en Pua

In 1:15-22 staat het Hebreeuwse woord voor baren (*jalad*) centraal, een woord dat ook herkenbaar is in de Hebreeuwse termen voor vroedvrouw en kinderen. In deze passage spelen, anders dan in 1:1-14, vrouwen de hoofdrol. Sifra en Pua zijn Semitische namen, die staan voor schoonheid en pracht.

(1:17) de vroedvrouwen hadden ontzag voor God

Het ontzag voor God of de 'vreze Gods' is een centraal begrip in de oudtestamentische wijsheidsliteratuur. Wijsheid heeft zowel met denken als met doen te maken. In hun ontzag voor God tonen de vroedvrouwen hun wijsheid ten aanzien van de maatregelen die de koning van Egypte 'wijs' achtte in zijn optreden tegen de Israëlieten.

Exodus 1

(1:22) nakomelingen. ²² Toen gaf de farao aan heel zijn volk het bevel om alle Hebreeuwse jongens die geboren werden in de Nijl te gooien; de meisjes mochten in leven blijven.
Hand. 7:19

De geboorte van Mozes; zijn vlucht naar Midjan

(2:2) **2** Een man uit de stam Levi trouwde met een vrouw uit diezelfde stam. ² Zij werd zwanger en bracht een zoon ter wereld. Het was een mooi kind en ze hield het verborgen, drie maanden lang. ³ Toen ze geen kans zag haar zoon nog langer verborgen te houden, nam ze een mand van papyrus, bestreek die met pek en teer, legde het kind erin en zette de mand tussen het riet langs de oever van de Nijl. ⁴ De zuster van het kind ging een eind verderop staan, om te zien wat er met hem zou gebeuren.
Ex. 6:20;
Hand. 7:20;
Hebr. 11:23

⁵ Even later kwam de dochter van de farao naar de Nijl om te baden, terwijl haar dienaressen langs de rivier heen en weer liepen. Zij ontdekte de mand tussen het riet en liet die door een van haar slavinnen halen. ⁶ Ze maakte de mand open en zag daarin het kind. Het jongetje huilde, en vol medelijden zei ze: 'Dat moet een Hebreeuws kind zijn.' ⁷ Toen kwam de zuster van het kind haar vragen: 'Zal ik bij de Hebreeuwse vrouwen een voedster gaan zoeken om het kind voor u te voeden?' ⁸ 'Ja, doe dat maar,' antwoordde de dochter van de farao, waarop het meisje de moeder van het kind ging halen. ⁹ De dochter van de farao zei tegen de vrouw: 'Neem dit kind mee en voed het voor me. Ik zal u ervoor betalen.' De vrouw nam het kind mee en voedde het.

(2:10) ¹⁰ Toen het groot genoeg was, bracht ze het naar de dochter van de farao. Deze nam het kind aan als haar eigen zoon. Ze noemde hem Mozes, 'want,' zei ze, 'ik heb hem uit het water gehaald.'
Hand. 7:21

¹¹ Toen Mozes volwassen geworden was, zocht hij op een dag de mensen van zijn volk op. Hij zag welke zware dwangarbeid ze verrichtten en was er getuige van dat een Hebreëer, een volksgenoot van hem, door een Egyptenaar werd geslagen. ¹² Hij keek om zich heen, en toen hij zag dat er niemand in de buurt was sloeg hij de Egyptenaar dood; hij verborg hem onder het zand.

¹³ De dag daarop zag hij hoe twee Hebreeuwse mannen met elkaar op de vuist gingen. 'Waarom sla je iemand van je eigen volk?' vroeg hij aan de man die begonnen was. ¹⁴ Maar die antwoordde: 'Wie heeft jou als leider en rechter over ons aangesteld? Wou je mij soms ook doodslaan, net als die Egypte-

(2:14)
Hand. 7:35

(1:22) alle Hebreeuwse jongens

Het feit dat de Hebreeuwse jongens hier gedood worden, staat literair en theologisch in contrast met het feit dat, vlak voordat de uittocht afgedwongen kan worden, de eerstgeborenen van Egypte zullen sterven.

(2:1-10)

Dit geboorte- en reddingsverhaal van Mozes lijkt sterk op andere oudoosterse en klassieke geboorteverhalen, zoals dat van Sargon, de koning van Akkad in Mesopotamië. Verhalen over een speciale geboorte en/of jeugd zijn dan aankondigingen van de latere betekenis van de persoon. Ook het geboorteverhaal van Jezus in het evangelie van Matteüs (die Jezus overigens ook elders als de 'nieuwe Mozes' typeert) lijkt geïnspireerd op dit procedé in het algemeen en op Exodus 2:1-10 in het bijzonder.

(2:2) Het was een mooi kind

Letterlijk leest het Hebreeuws: zij zag dat het *tov* ('goed', 'mooi', 'volledig') was. Hierin kan men een herinnering le-

zen aan Gods constatering in het scheppingsverhaal (Genesis 1:4, 10, 12, 18, 21, 25, 31).

(2:3) mand

Het Hebreeuwse woord dat hier gebruikt wordt (*teva*) is hetzelfde als de term die voor de 'ark' van Noach gebruikt wordt, in Genesis 6:14. Zowel Noach als Mozes worden dus door deze mand of ark gered van het water.

(2:10) Ze noemde hem Mozes

Mozes is een Egyptische naam en geen Hebreeuwse. Het betekent 'zoon van'. Het eerste deel van de naam lijkt verloren te zijn gegaan (zie bijvoorbeeld Ramses, of Toetmoses). De tekst laat echter ironisch een Egyptische prinses deze Egyptische naam verbinden met een Hebreeuwse woordverklaring op basis van de stam *masja*, die '[ergens uit] trekken' betekent. Het water dat Mozes' ondergang moest betekenen, wordt juist zijn redding. De dochter van de farao saboteert zijn maatregel en betaalt zelfs voor Mozes' redding.

naar?’ Mozes schrok, hij dacht: Dan is het dus toch bekend geworden!¹⁵ Toen de farao ervan hoorde, wilde hij Mozes laten doden. Daarom vluchtte Mozes voor de farao.

(2:15)
Hand. 7:23-29;
Hebr. 11:27

Zo kwam hij in Midjan terecht, en daar ging hij bij een put zitten.¹⁶ De priester van Midjan had zeven dochters. Zij kwamen daar water putten en vulden de drinkbakken om de schapen en geiten van hun vader te drinken te geven.¹⁷ Maar er kwamen ook herders, die hen wilden weggjagen. Daarop schoot Mozes hun te hulp en gaf het vee te drinken.¹⁸ Toen ze thuiskwamen, vroeg hun vader, Reüel, hoe het kwam dat ze die dag zo snel terug waren.¹⁹ ‘Er was een Egyptenaar die ons te hulp kwam tegen de herders,’ antwoordde ze, ‘en hij heeft ook water voor ons geput en de dieren te drinken gegeven.’²⁰ ‘En waar is hij nu?’ vroeg hun vader. ‘Waarom hebben jullie die man daar achtergelaten? Nodig hem uit om te komen eten.’²¹ Mozes liet zich overhalen om bij die man te blijven, en deze gaf hem zijn dochter Sippora tot vrouw.²² Zij bracht een zoon ter wereld, en Mozes noemde hem Gersom, ‘want,’ zei hij, ‘ik ben een vreemdeling geworden, ik woon in een land dat ik niet ken.’

(2:16)
Gen. 24:11-12; 29:2-3

(2:22)
Ex. 18:2-5

Mozes geroepen

²³ Jaren gingen voorbij, en de koning van Egypte stierf. Maar de Israëlieten gingen nog altijd onder dwangarbeid gebukt. Ze klaagden luid en hun hulpgeroep steeg op naar God.²⁴ God hoorde hun jammerkreten en dacht aan het verbond dat hij met Abraham, Isaak en Jakob had gesloten.²⁵ Hij zag hoe de Israëlieten leden en trok zich hun lot aan.

(2:24)
Gen. 15:13-14

3 Mozes was gewoon de schapen en geiten van zijn schoonvader Jetro, de Midjanitische priester, te weiden. Eens dreef hij de kudde tot voorbij het steppeland, en zo kwam hij bij de Horeb, de berg van God.² Daar verscheen de engel van JHWH aan hem in een vuur dat uit een doornstruik opvlamde. Mozes zag dat de struik in brand stond en toch niet door het vuur werd verteerd.³ Hoe kan het dat die struik niet verbrandt? dacht hij. Ik ga dat wonderlijke verschijnsel eens van dichtbij bekijken.⁴ Maar toen JHWH zag dat Mozes dat ging doen, riep hij hem vanuit de struik: ‘Mozes! Mozes!’ ‘Ik luister,’ antwoordde Mozes.⁵ ‘Kom niet dichterbij,’ waarschuwde JHWH, ‘en trek je sandalen uit, want de grond waarop je staat, is heilig.’⁶ Ik ben de God van je vader, de God van Abraham, de God van Isaak en de God van Jakob.’ Mozes bedekte zijn gezicht, want hij durfde niet naar God te kijken.

(3:1)
Ex. 6:2-13; 6:28-7:7

(3:2)
Deut. 33:16

(3:5)
Joz. 5:15
(3:6)
Mat. 22:31-32

(2:15) Midjan

Midjan was een gebied met verschillende volkeren, ten zuiden en oosten van Palestina (zie ook Genesis 37; Rechters 6-8).

(2:18) hun vader, Reüel

Elders wordt deze priester van Midjan Jetro genoemd (Exodus 3:1; 4:18; 18:1), maar ook Chobab (Rechters 4:11).

(2:19) Er was een Egyptenaar

Door zijn opvoeding aan het hof van de farao zag Mozes er wellicht uit als een Egyptenaar.

(2:21) Sippora

Sippora betekent ‘vogel’. Zij is de dochter van Reüel (Jetro), de priester van Midjan. Niettemin wordt ‘de buitenlandse vrouw’ van Mozes in Numeri 12:1 een Nubische genoemd.

(2:22) Mozes noemde hem Gersom

De naam die Mozes zijn zoon geeft, verwijst naar het feit

dat hij zich bewust is van het feit dat hij vreemdeling (Hebreeuws: *geer*) is in Midjan. Zijn taak ligt bij zijn eigen volk, Israël, dat in Egypte lijdt.

(3:1) Horeb, de berg van God

De bijbelse overlevering spreekt vaker over Sinai dan over Horeb. Veelal wordt echter aangenomen dat het om dezelfde berg gaat, die in verschillende tradities een andere naam kreeg. Soms wordt ook gesteld dat Horeb een bergstreek is en de Sinai één bepaalde berg. De plaats wordt ook elders de ‘berg van God’ genoemd (Exodus 4:27; 18:5; 24:13; 1 Koningen 19:8). Hier lijken die woorden al te zinspelen op wat verderop in het verhaal bij deze berg gebeuren zal, namelijk de ontmoeting van God met Mozes en Israël, de proclamatie van de ‘tien geboden’ en het sluiten van een verbond.

(3:2) de engel van JHWH

De bode of engel van JHWH staat voor Gods aanwezigheid zelf.

Deuterocanoniek

In de eerste eeuw van onze jaartelling werd – onder andere als gevolg van de opkomst van het christendom en de toenemende populariteit van bepaalde joodse sekten – binnen het jodendom een discussie gevoerd over de vraag welke boeken toegelaten dienden te worden tot de *Ketoeviam* (Geschriften) van de Hebreeuwse bijbel. De bundels *Tora* en *Neviim* (Profeten) waren toen al definitief vastgesteld. Over de criteria van toelating is weinig of niets bekend. Omdat er gediscussieerd is over het al dan niet opnemen van de boeken Prediker, Hooglied en Ester in de bundel Geschriften, kan men vermoeden wat mogelijk een rol heeft gespeeld. Bij het Hooglied is dat ongetwijfeld het sterk erotische karakter van de tekst geweest, bij Prediker de pessimistische uitlatingen. En bij het boek Ester zal het gegaan zijn over de kwestie of een geschrift waarin nergens de onuitsprekelijke godsnaam יהוה voorkomt, wel thuishoort in een collectie heilige boeken. Omstreeks 100 n.Chr. is men tot een definitieve canon gekomen.

Een groot aantal van de toen in omloop zijnde Hebreeuwse geschriften werd niet toegelaten. Ze werden vanaf dat moment 'niet-gezaghebbend', waardoor de aandacht voor deze geschriften in joodse kring wegebede. Maar ondertussen circuleerden er onder joden in de diaspora wel Griekse vertalingen van. Zo vormden uiteindelijk zeven boeken (Tobit, Judit, 1 en 2 Makkabeeën, Wijsheid van Salomo, Wijsheid van Jezus Sirach en Baruch) een soort 'tweede canon' naast die van de Hebreeuwse bijbel. Ze werden opgenomen in de Griekse Septuaginta, een van oorsprong *joodse* vertaling. Deze Septuaginta werd in christelijke kring steeds populairder en gold daar voor langere tijd bijna als de oorspronkelijke tekst van het Oude Testament.

Toen Hiëronymus omstreeks 400 na Chr. de opdracht kreeg om voor de westerse kerk een nieuwe Latijnse bijbelvertaling te maken, tekende zich in feite voor het eerst binnen de christelijke traditie een belangrijke beslissing af. Hiëronymus besloot om alleen de boeken die tot de Hebreeuwse canon behoorden, zelf te vertalen. De tekst van de zeven 'extra boeken' nam hij grotendeels over uit de bestaande *Vetus Latina*, een oude Latijnse vertaling vanuit de Septuaginta. Die extra boeken maken dus vanaf die tijd ook deel uit van de in de westerse kerk gangbare bijbelvertaling, die later de *Vulgata* genoemd werd.

Daar kwam pas verandering in met de Reformatie in de zestiende eeuw. De reformatoren beperkten zich voor hun bijbelvertalingen uitsluitend tot de boeken die tot de Hebreeuwse bijbel ('de eerste canon') behoorden. In de katholieke traditie daarentegen wilde men ook de zeven boeken ('de tweede canon') uit de Septuaginta gebruiken, met een aantal *toevoegingen* aan de boeken Ester en Daniël die ook niet in de Hebreeuwse bijbel voorkomen. Het geheel van deze extra's wordt in katholieke kring 'deuterocanoniek' genoemd. Dat wil letterlijk zeggen dat het behoort tot de tweede canon. De teksten worden in die traditie als een *integraal* onderdeel van het Oude Testament beschouwd. Ook in de oosterse kerken is men die mening toegedaan.

Deze boeken en aanhangsels hebben deze status niet in verreweg de meeste kerken van de Reformatie. Daar worden ze 'apocriefe boeken' genoemd. Ze zijn hoogstens 'nuttig om te lezen', zoals Maarten Luther het uitdrukte. Opvallend genoeg volgen de kerken die Luthers naam nog dragen, de lutherse kerken, juist wél de uitgebreide canon met deuterocanonieke boeken.

1 Makkabeeën 1

(1:20) geplunderd. ²⁰ Na zijn overwinning op Egypte trok Antiochus in het jaar 143 met een groot leger naar Israël, naar Jeruzalem. ²¹ In zijn hoogmoed drong hij de tempel binnen, roofde het gouden altaar, de lampenstandaard met alle toebehoren, ²² de tafel van het toonbrood, de plengschalen, de offerschalen, de gouden wierookschalen, het voorhangsel en de kransen, en haalde de gouden versieringen van de voorgevel. ²³ Hij roofde het zilver, het goud, de kostbare voorwerpen en de verborgen schatten die hij er vond ²⁴ en liet alles naar zijn land voeren. Hij richtte een bloedbad aan en liet zich daar schaamteloos op voorstaan. ²⁵ Heel Israël was in rouw gedompeld.

²⁶ Vorsten en leiders zuchtten,
meisjes en jongens kwijnden,
vrouwen verloren hun schoonheid.
²⁷ De bruidegom hief een klaagzang aan,
de bruid zat treurend in haar kamer.
²⁸ Het land beefde om zijn bewoners,
het volk van Jakob was met schaamte overladen.

(1:29) ²⁹ Na twee jaar stuurde de koning het hoofd van de belastingen naar de steden van Judea. Met een grote legermacht trok hij naar Jeruzalem. ³⁰ Hij wendde voor vrede te willen sluiten, maar zodra hij het vertrouwen van de inwoners had gewonnen deed hij onverhoeds een aanval op de stad. Hij richtte grote vernielingen aan en doodde vele Israëlieten. ³¹ De stad werd geplunderd en in brand gestoken, de huizen en stadsmuren werden neergehaald, ³² de vrouwen en kinderen krijgsgevangen gemaakt, het vee werd in beslag genomen. ³³ De Davidsburcht werd versterkt met een hoge, dikke muur en stevige torens. ³⁴ Er werd een groep overlopers in garnizoen gelegd, mannen die de wet verachtten; zij verschansten zich in de citadel. ³⁵ Ze sloegen er wapens en voedsel op, bewaarden er de oorlogsbuit uit Jeruzalem en lagen voortdurend op de loer.

³⁶ Ze waren een bedreiging voor het heiligdom,
een voortdurende plaag voor Israël.
³⁷ Rondom de tempel vergoten ze onschuldig bloed,
ze ontwijdden de heilige plaats.
³⁸ Jeruzalems inwoners vluchtten voor hen,
de stad werd tot woonplaats van vreemdelingen,
tot een vreemdeling voor haar nageslacht,
ze werd door haar kinderen verlaten.
³⁹ Haar heiligdom was leeg als de woestijn,
haar feesten werden dagen van rouw,
haar sabbatten werden bespot,
haar eer werd door het slijk gehaald.
⁴⁰ Zo groot als ooit haar eer was,
zo diep werd nu haar schande,
haar trots sloeg om in rouw.

(1:39)
Dan. 8:11-12

⁴¹ Toen gelastte de koning per brief zijn hele rijk om één volk te vormen ⁴² en

(1:26) Vorsten en leiders zuchtten

Een opvallend kenmerk van de stijl in hoofdstuk 1-3 is de afwisseling van proza en poëzie. De poëtische gedeeltes geven een soms heel persoonlijk commentaar bij de gebeurtenissen, hier in de vorm van een klaaglied (1:26-28; vergelijk 1:36-40; 2:7-13; 3:45 en het loflied voor Judas in 3:3-9).

(1:33-34) De Davidsburcht [...] de citadel

Dit is de citadel die ook in 2 Makkabeeën 5:5 genoemd wordt. In deze vesting was een niet-Joods garnizoen gevestigd. Het is niet bekend waar de citadel precies heeft, maar het moet in elk geval dicht bij de tempel geweest zijn (ver-

gelijk 2 Makkabeeën 15:33, 35). Mogelijk gaat het om een ommuurd deel van de oude stad.

(1:41) om één volk te vormen

Er zijn geen andere bronnen die bevestigen dat dit de politiek was van Antiochus IV. Het is zelfs onwaarschijnlijk, want in de hellenistische periode leefden verschillende volken en geloofsovertuigingen door elkaar heen. Vanuit het perspectief van 1 Makkabeeën leken de maatregelen van Antiochus er echter op dat iedereen 'Griek' moest worden, dat wil zeggen: als niet-Jood moest gaan leven.

Met de ^{NBV} *Studiebijbel* heeft u een unieke uitgave in handen:

- de complete Nieuwe Bijbelvertaling inclusief de Deuterocanonieke boeken
- dwarsverwijzingen naar andere bijbelteksten
- duizenden verklarende aantekeningen
- uitgebreide inleidingen op alle bijbelboeken
- 150 diepgravende kaderartikelen
- verklarende woordenlijst met 350 onderwerpen
- kaarten en foto's in full colour
- verduidelijkende tijdlijn
- godsnaam weergegeven als JHWH
- bijdragen vanuit brede interconfessionele achtergrond
- verwerking van de laatste stand van de wetenschap

Uitgave Jongbloed

Formaat: 16x24 cm

Omvang: ca. 2100 blz.

Uitvoering: gebonden

ISBN 978-90-6539-329-6

Prijs ca. € 79,00

Verschijnt ca. 15 oktober 2008

Introductieprijs tot 31-12-2008: € 75,-

Verkrijgbaar bij de boekhandel in Nederland en Vlaanderen. In Vlaanderen wordt de NBV *Studiebijbel* gedistribueerd door uitgeverij Lannoo en is ook te bestellen bij het Vlaams Bijbelgenootschap en bij de Vlaamse Bijbelstichting.

Voor meer informatie over deze uitgave: www.nbvstudiebijbel.eu

Voor meer informatie over uitgaven van en rond de Bijbel van uitgeversgroep Jongbloed: www.jongbloed.com

KBS

**Profiteer nu van
de introductieprijs van € 75,-
Knip onderstaande bon uit
en lever deze in bij uw boekhandel!**

Bestelbon

Ik bestel graag de *Studiebijbel* voor de introductieprijs* van € 75,-

Naam m/v

Adres

Postcode

Plaats

Telefoon

E-mail

Lever deze bon in bij uw boekhandel

* introductieprijs is geldig tot 31-12-08

BV

die s

oel

NBA

Stuud

biib